

“ƏT-TÖHFƏT ÜZ-ZƏKİYYƏ FİL-LÜĞAT-İT TÜRKiYƏ” VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
ORTAQ İSTİFADƏ EDİLƏN HEYVAN ADLARI

“ET-TUHFETÜ’Z-ZEKİYYE Fİ’L-LUGÂTİ’T-TÜRKiYYE” VE AZERBAIJAN
TÜRKCESİNDE ORTAK KULLANILAN HAYVAN ADLARI ÜZERİNE

ET-TUHFETÜ’Z-ZEKİYYE Fİ’L-LUGÂTİ’T-TÜRKiYYE AND AZERBAIJAN TURKISH
COMMON USAGE ON THE ANİMAL NAMES

Zülfiyə AĞAYEVA
BDU-nun Filologiya fakültəsi

Xülasə

Türkologiya tarixində leksikoloji tədqiqatlar önəmli rola sahibdir. Leksika müasir türk dilləri üçün qiymətli sərvətlərdən biridir. Belə ki, bu qiymətli sərvətdə türk xalqlarının tarixi, etnomədəni dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Lüğət tərkibi xalqın tarixini, həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini əks etdirir. Dilin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi hər zaman Azərbaycan alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” əsərinin və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müxtəlif səciyyəli və fərqli semantik sözlərdən təşkil olunmuşdur. Dilin leksik quruluşunun tədqiqində bu mövzunun öyrənilməsi həm dil tarixinin, həm də o dildə danışan xalqın tarixinin, həyat tərzinin, mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının və s. öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.S.Kumanlı “Ət-töhfə”də verilən 3600 (3000) sözün bölgüsünü belə aparmışdı: qohumluq terminləri; rənglər, xəstəliklər, organlar, heyvanlar, yeməklər, savaş alətləri, meyvələr, geyimlər, feillər və s. Biz bu məqaləmizdə “Ət-töhfə”də və Azərbaycan dilində ortaq işlədilən heyvan adlarından bəhs edəcəyik. Hər xalqın dilində, həyat tərzindən, yaşadığı coğrafi arealdan asılı olaraq heyvan və quş adları ilə bağlı sözlər öz əksini tapır. Türk dillərinin lüğət tərkibi heyvan adlarını bildirən sözlərlə zəngindir. Qədim zamanlardan başlayaraq bu günə qədər türk xalqlarının həyatında heyvandarlıq mühüm yer tutmuşdur. Onlar təsərrüfatın heyvandarlıq sahəsi ilə müntəzəm məşğul olmuş, vəhşi heyvanları ovlamış, əhliləşdirmiş və ev heyvanları şəklinə salmışlar. Qədim türklər ev heyvanlarını fərqləndirmək üçün müxtəlif adlar vermişlər ki, bunların da böyük hissəsini ümumtürk xarakterli sözlər təşkil edir. “Ət-töhfə”də və Azərbaycan dilində eyni (arşlan (Ət-töhfə) - arşlan, aslan (Azərbaycan) “arşlan, aslan”, at (Ət-töhfə) - at (Azərbaycan) “at”, it (Ət-töhfə) - it (Azərbaycan) “it”, laçın (Ət-töhfə) - laçın (Azərbaycan) “laçın”, öküz (Ət-töhfə) - öküz (Azərbaycan) “öküz”, kirpi (Ət-töhfə) - kirpi (Azərbaycan) “kirpi” və s.) bəzən də kiçik fonetik dəyişmələrlə (kuş (Ət-töhfə) - quş (Azərbaycan) “quş”, tülki (Ət-töhfə) - tülkü (Azərbaycan) “tülkü”, boğa (Ət-töhfə) - buğa (Azərbaycan) “buğa”, koyun (Ət-töhfə) - qoyun (Azərbaycan) “qoyun”, kurt (Ət-töhfə) - qurd (Azərbaycan) “qurd”, balıq (Ət-töhfə) - balıq (Azərbaycan) “balıq”, qarğa (Ət-töhfə) - qarğa (Azərbaycan) “qarğa” və s) istifadə olunan heyvan adlarına rast gəldik. Araşdırmamız göstərir ki, “Ət-töhfə”də rast gəlinən heyvan adları bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərində cüzi fonetik və semantik dəyişmələrlə bu gün də istifadə olunmaqdadır, bu isə öz növbəsində müqayisəyə cəlb edilən iki dilin eyni kökdən yaranmasından qaynaqlanmaqdadır. Fikrimizcə, bu lüğət Azərbaycan dilinin tarixinin araşdırılması baxımından dəyərli qaynaqlardan biri ola bilər.

Açar sözlər: Ət-töhfə, Azərbaycan dili, Türk dilləri, qədim, lüğət, heyvan adları.

Özet

Sözlükbilim çalışmaları Türkoloji tarixində önəmli bir rol oynamaktadır. Kelime bilgisi modern Türk dilleri için değerli bir kaynaktır. Şöyle ki, bu değerli servet Türk halklarının tarihini ve etno-kültürel değerlerini korumaktadır. Her hangi bir dilin lüğət tərkibi (sözlük bilimi) halkların tarihini, yaşam koşullarını, gelişim seviyesini ve uğraş biçimini yansıtır. Dilin sözbilimi-semantik sistemi üzerine yapılan çalışmalar her zaman Azerbaycanlı bilim adamlarının odak noktasında olmuştur. "Et Tuhfetü’z-

Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye" kitabının sözcük terkihi ve Azerbaycan Türkçesinin sözlükbilimi çeşitli, farklı kelimeler ve anlambilimden oluşmaktadır. Dilin sözcüksel yapısının incelenmesinde bu konunun çalışılması hem dilin tarihinin, hem de o dili konuşan halkın tarihinin, yaşam tarzının, kültürünün, etnografisinin ve b. öğrenilmesinde büyük önem arz etmektedir. M.S. Kumanli "Et-tuhfe"de verilen 3600 (3000) kelimeyi şöyle bölmüştür: akrabalık terimleri, renkler, hastalıklar, organlar, hayvanlar, gıdalar, dövüş sanatları, meyveler, giysiler, fiiller vb. Bu çalışmamızda biz "Et-tuhfe"de ve Azerbaycan Türkçesinde ortak kullanılan hayvanların isimlerini araştıracağız. Her ulus dilinde yaşam tarzlarından, yaşamlarını sürdürdükleri coğrafi aralığa bağlı olarak hayvan ve kuş adları ile alakalı kelimelere rastlanıyor. Türk dillerinin kelime dağarcığı hayvan isimlerini ifade eden kelimelerle zengindir. Eski zamanlardan günümüze hayvancılık Türk halklarının hayatında önemli bir rol oynamıştır. Onlar düzenli olarak hayvancılıkla uğraşmış, vahşi hayvanları avlamış, evcilleştirmiş ve ev hayvanı şekline salmışlar. Eski Türkler evcil hayvanları ayırt etmek için onlara çeşitli adlar vermişler ki, bu isimlerin de büyük bir kısmını ümumtürk kökenli kelimeler oluşturuyor. "Et-tuhfe" ve Azerbaycan Türkçesinde aynı (arслан (Et-Tuhfe) - arslan, aslan (Azerbaycan) "arслан, aslan", at (Et-Tuhfe) - at (Azerbaycan) "at", it (Et-Tuhfe) - it (Azerbaycan) "köpek", laçın (Et-Tuhfe) - laçın (Azerbaycan) "şahin", öküz (Et-Tuhfe) - öküz (Azerbaycan) "öküz", kirpi (Et-Tuhfe) - kirpi (Azerbaycan) "kirpi" vb.), bazen de küçük fonetik değişimlerle (kuş (Et-Tuhfe) - quş (Azerbaycan) "kuş", tülki (Et-Tuhfe) - tülkü (Azerbaycan) "tilki", boğa (Et-Tuhfe) - buğa (Azerbaycan) "buğa", koyun (Et-Tuhfe) - qoyun (Azerbaycan) "koyun", kurt (Et-Tuhfe) - qurd (Azerbaycan) "kurt", balık (Et-Tuhfe) - balıq (Azerbaycan) "balık", karğa (Et-Tuhfe) - qarğa (Azerbaycan) "karğa" və s) kullanılan hayvan isimleriyle karşılaştık. Araştırmamız "Et-tuhfe"de bulunan hayvanların isimlerinin bugün hala Azerbaycan edebi dili ve lehçelerinde küçük fonetik ve anlamsal değişikliklerle birlikte kullanıldığını göstermektedir, bu da karşılaştırılan her iki dilin aynı kökten gelmesinden kaynaklanmaktadır. Görüşümüze göre, bu sözlük Azerbaycan dilinin tarihini incelemek için en değerli kaynaklardan biri olabilir.

Anahtar kelimeler: Et-Tuhfe, Azerbaycan Türkçesi, Türk dili, kadim (eski), lügat, hayvan isimleri.

Abstract

Lexicography plays an important role in the history of Turcology. Vocabulary is a valuable resource for modern Turkish languages. So that, this valuable fortune preserves the history and ethno-cultural values of Turkish peoples. The glossary composition of any language (lexicology) reflects the peoples' history, living conditions, level of development and manner of engagement. The study of lexical-semantic system of language has always been in the spotlight of Azerbaijani scientists. The word composition of the book "Et Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye" and the lexicology of Azerbaijan Turkish consists of various, different words and semantics. Studying this topic in the study of the lexical structure of language, both the history of language and the history, lifestyle, culture, ethnography, and b. is very important in learning. M.S. Kumanli divided the 3600 (3000) words given in "Et-tuhfe" as follows: kinship terms, colors, diseases, organs, animals, foods, martial arts, fruits, clothing, verbs, etc. In this study, we will investigate the names of animals used in "Et-tuhfe" and Azerbaijan Turkish. Depending on the geographical range in which they live, from each nation's language, words related to animal and bird names are encountered. Vocabulary of Turkish languages is rich with words expressing animal names. Animal husbandry has played an important role in the life of Turkish peoples since ancient times. They regularly engaged in animal husbandry, hunted, domesticated wild animals and made them into pets. The ancient Turks gave them various names to distinguish pets, and a large part of these names also constitute words of Turkish (Turk) origin. The words of name with the same form "Et-tuhfe" and the Azerbaijan Turkish (arслан (Et-Tuhfe) - arslan, aslan (Azerbaijan) "lion", at (Et-Tuhfe) - at (Azerbaijan) "horse", it (Et-Tuhfe) - it (Azerbaijan) "dog", laçın (Et-Tuhfe) - laçın (Azerbaijan) "hawk", öküz (Et-Tuhfe) - öküz (Azerbaijan) "ox", kirpi (Et-Tuhfe) - kirpi (Azerbaijan) "hedghog" etc.), or with little changes (kuş (Et-Tuhfe) - quş (Azerbaijan) "bird", tülki (Et-Tuhfe) - tülkü (Azerbaijan) "fox", boğa (Et-Tuhfe) - buğa (Azerbaijan) "bull", koyun (Et-Tuhfe) - qoyun (Azerbaijan) "sheep", kurt (Et-Tuhfe) - qurd (Azerbaijan) "wolf", balık (Et-Tuhfe) - balıq (Azerbaijan) "fish", karğa (Et-Tuhfe) - qarğa (Azerbaijan) "crow"etc.) we encountered animal names used. Our research shows that the names of animals in "Et-tuhfe" are still used today with minor phonetic and semantic changes in the

Azerbaijani literary language and dialects, this is because both languages are coming from the same root (origin). In our view, this dictionary can be one of the most valuable resources to study the history of the Azerbaijani language.

Keywords: Et-Tuhfe, Azerbaijani Turkish, Turkish language, ancient (old), laugh, animal names.

Giriş.

Türkologiya tarixində leksikoloji tədqiqatlar önəmli rola sahibdir. Leksika müasir türk dilləri üçün qiymətli sərəvətlərdən biridir. Belə ki, bu qiymətli sərəvətdə türk xalqlarının tarixi, etnomədəni dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Lüğət tərkibi xalqın tarixini, həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşguliyyətini əks etdirir. Xalqın təsərrüfatı, sosial, ictimai və mədəni həyatı, məişəti dəyişdikcə və inkişaf etdikcə onun dilinin lüğət tərkibi də mürəkkəbləşir və zənginləşir. Dilin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi hər zaman Azərbaycan alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” əsərinin və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müxtəlif səciyyəli və fərqli semantik sözlərdən təşkil olunur. Dilin leksik quruluşunun tədqiqində bu mövzunun öyrənilməsi həm dil tarixinin, həm də o dildə danışan xalqın tarixinin, həyat tərzinin, mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının və s. öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” XIV əsrdə ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədi ilə yazılmışdır (Bundan sonra “Ət-töhfə”). Lüğətin harada, hansı tarixdə və müəllifi haqqında ətraflı məlumat olmasa da, əlyazmanın ilk səhifəsində olan iki sətirlik qeyddən və son səhifədə istifadə edilən ifadələrdən h. 829 (m. 1425) tarixindən əvvəl yazıldığını söyləyən mütəxəssislər də vardır. “Ət-töhfə” əsəri ərəbcə-türkcə lüğət və qrammatikadan ibarətdir. Lüğətdə əvvəlcə ərəbcə sözlər verilir, sonra onların bir bəzən də daha çox türkcə qarşılıqları göstərilir. İki səhifəsi əksik olduğu qeyd edilən əsərin lüğət hissəsi ilk 39 vərəqdə (78 səhifə) sözlər ərəb dilçilik məktəbinin qaydasına uyğun olaraq əlifba sırasına uyğun olaraq əvvəlcə adlar, sonra feillər olaraq sıralanıb; türkcə olan sözlər qırmızı, ərəbcə kəlimələr isə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi mənbələrdə lüğətdə 3000-ə yaxın sözün olduğu eyd edilsə də, bəzi mənbələrdə sözlərin sayının 3600-ə çatdığı qeyd edilir. M.S.Kumanlı “Ət-töhfə”də verilən sözlərin bölgüsünü belə aparmışdır: Qohumluq terminləri; Rənglər, Xəstəliklər, Orqanlar, Heyvanlar, Yeməklər, Savaş alətləri, Meyvələr, Geyimlər, Feillər və s. Türk və qaqauz dillərinin lüğət tərkibində bitki və heyvan adları özünəməxsus mövqeləri və funksiyaları ilə seçilir. Ad bildirən sözlər qrupunun tərkib hissəsi olan bitki və heyvan adları özlüyündə bir millətin təbiətə baxış tərzini və həyatı qavrama formasını ortaya qoyan dil faktlarıdır. Bitki və heyvan adlarının türk dillərində bu qədər önəmli yer tutmasına səbəbsə insanın təbiətlə iç-içə yaşaması və qədim zamanlardan əkinçiliklə, heyvandarlıqla məşğul olmasıdır. İllərlə gördüyü heyvanlardan ən yaxşı şəkildə yararlanma düşüncəsi ilə onları əhliləşdirən insan, zamanla təbiətdə olan bitkiləri də nəzərdən keçirmişdir. İnsan yeri gəldiyində təbiətin bizə bəxş etdiyi bitkilərdən qidalanma və müalicə məqsədi ilə istifadə etmiş, onları artırmaq üçün əkinçiliyə başlamışdır. Türkün həyatında da təbiətin, xüsusən onun tərkib hissələri olan bitki və heyvanların özünəməxsus yeri olmuşdur. Bu haqda M. Berbercan yazır: “Tabiat, Türk kültürünün vazgeçilmez bir parçası olarak, avcı ve göçebe Türk hayatının mekanı olmuş, böylelikle Türk yaratıcılığının ilham aldığı birinci kaynak haline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında bitki, hayvan, tabiat olayları, coğrafi şekiller, gök cisimleri ve s. tabiata ait kavram alanlarının karşılığı olan kültür kelimelerinin Türk dilindeki yeri, filolojik değer bakımından ön sıralarda olmuştur” [2, 35-36]. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda türk dillərində, o cümlədən, türk və qaqauz dillərində bitki və heyvan adlarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dilçilik üçün zəruri olan məsələlərdən biridir.

Biz bu məqaləmizdə “Ət-töhfə”də işlənən heyvan adlarından bəhs edəcəyik. Hər xalqın dilində, həyat tərzindən, yaşadığı coğrafi arealdan asılı olaraq heyvan və quş adları ilə bağlı sözlər öz əksini tapır. Türk dillərinin leksik tərkibində heyvan və quş adları mühüm yer tutur. Türk dillərinin lüğət tərkibi heyvan adlarını bildirən sözlərlə zəngindir. Bu adların formalaşma tarixi qədimdir. Belə ki qədim zamanlardan başlayaraq bu günə qədər türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında heyvandarlıq mühüm yer tutmuşdur. Onlar təsərrüfatın heyvandarlıq sahəsi ilə müntəzəm məşğul olmuş, vəhşi heyvanları ovlamış, əhliləşdirmiş və ev heyvanları şəklinə salmışlar. Qədim türklər ev heyvanlarını fərqləndirmək üçün müxtəlif adlar vermişlər ki, bunların da böyük hissəsini ümumtürk xarakterli sözlər təşkil edir.

Türk dillərində istifadə edilən heyvan və quş adları ilə bağlı ilk ətraflı, elmi bilgiyə isə biz Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində rast gəlirik. A.Aydemir “Kutadgu bilig ve Divanü lugati”t

türk'te kuşlar" adlı məqaləsində "Divan"da istifadə edilən heyvan və quş adları haqqında yazır: "Divanü Lugati't Türk'te tespit edilen hayvan ve hayvanlarla ilgili kavramları karşılayan kelimeler yaklaşık 650 civarındadır. Eserde tespit edilen hayvan adlarının sayısı 272 tane olup bunların bir kısmı evcil hayvanlar bir kısmı av hayvanları, bir kısmı da tabiatta bulunan böcek cinsi hayvanlardır. Tespitimize göre eserde 88 defa kuş kelimesi ve türevleri geçmekte olup, ismi geçen kuş sayısı 62'dir. Ayrıca kuşlarla ilgili çok sayıda benzetme ve atasözü bulunmaktadır" [2, 275]. Bu lüğətdə qeyd olunan heyvan və quş adları müasir dövrdə bir çox türk dillərində ya olduğu kimi, ya da kiçik fonetik dəyişmələrlə istifadə edilməkdədir. Türk heyvan adlarının tədqiqində A.M.Şerbak, K.M.Musayev (1975) və K.İbrahimovun (1975) tədqiqat işləri xüsusi yer tutur [12, 10]. A.M.Şerbak 1961-ci ildə nəşr etdirdiyi "Türk dillərində ev və vəhşi heyvan adları" məqaləsində ilk dəfə olaraq bütün türk dillərində işlənən heyvan adlarını tədqiqata cəlb etmişdir [10, 82-172]. K.M.Musayev türk dillərinin leksikasından bəhs edən tədqiqat işinin "Heyvan adları", "Heyvanların bədən hissələrinin adları" hissələrində bütün türk dillərində işlənən heyvan adlarından, hevanların bədən hissələrinin adlarından bu və digər dərəcədə bəhs etmişdir [8, 52-157]. Türk xalqlarının həyatında mühüm yerlərdən birini tutan heyvan və quş adları "Ət-töhfə"nin tərkibində də özünəməxsus yer tutur. Belə ki, lüğətdəki sözlərin 25%-i heyvan və quş adlarının payına düşür. "Ət-töhvə"də yer alan heyvan və quş adlarının Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisəsi zamanı əksər sözlərin ya eyni, ya da kiçik fonetik dəyişmələrlə işlənməsinin şahidi olur.

Hər xalqın dilində, həyat tərzində, yaşadığı coğrafi arealdan asılı olaraq heyvan və quş adları ilə bağlı sözlər öz əksini tapır və bu adların formalaşma tarixi qədimdir. Belə ki qədim zamanlardan başlayaraq bu günə qədər türk xalqları təsərrüfatın heyvandarlıq sahəsi ilə müntəzəm məşğul olmuş, vəhşi heyvanları ovlamış, əhliləşdirmiş və ev heyvanları şəklində salmışlar. Qədim türklər ev heyvanlarını fərqləndirmək üçün müxtəlif adlar vermişlər ki, bunların da böyük hissəsini ümumtürk xarakterli sözlər təşkil edir. Türk dillərinin ilk yazılı qaynaqlarından başlayaraq başda at olmaqla, bir çox heyvan, quş adları və onlarla bağlı sözlərə rast gəlmək mümkündür. Türk dillərində istifadə edilən heyvan və quş adları ilə bağlı ilk ətraflı, elmi bilgiyə isə biz Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində rast gəlirik. A.Aydemir "Kutadgu bilig ve Divanü lugati't türk'te kuşlar" adlı məqaləsində "Divan"da istifadə edilən heyvan və quş adları haqqında yazır: "Divanü Lugati't Türk'te tespit edilen hayvan ve hayvanlarla ilgili kavramları karşılayan kelimeler yaklaşık 650 civarındadır. Eserde tespit edilen hayvan adlarının sayısı 272 tane olup bunların bir kısmı evcil hayvanlar bir kısmı av hayvanları, bir kısmı da tabiatta bulunan böcek cinsi hayvanlardır. Tespitimize göre eserde 88 defa kuş kelimesi ve türevleri geçmekte olup, ismi geçen kuş sayısı 62'dir. Ayrıca kuşlarla ilgili çok sayıda benzetme ve atasözü bulunmaktadır" [2, 275]. Bu lüğətdə qeyd olunan heyvan və quş adları müasir dövrdə bir çox türk dillərində ya olduğu kimi, ya da kiçik fonetik dəyişmələrlə istifadə edilməkdədir. Türk heyvan adlarının tədqiqində A.M.Şerbak, K.M.Musayev (1975) və K.İbrahimovun (1975) tədqiqat işləri xüsusi yer tutur [12, 10]. A.M.Şerbak 1961-ci ildə nəşr etdirdiyi "Türk dillərində ev və vəhşi heyvan adları" məqaləsində ilk dəfə olaraq bütün türk dillərində işlənən heyvan adlarını tədqiqata cəlb etmişdir [10, 82-172]. K.M.Musayev türk dillərinin leksikasından bəhs edən tədqiqat işinin "Heyvan adları", "Heyvanların bədən hissələrinin adları" hissələrində bütün türk dillərində işlənən heyvan adlarından, hevanların bədən hissələrinin adlarından bu və digər dərəcədə bəhs etmişdir [8, 52-157]. Türk xalqlarının həyatında və "Ət-töhfə"nin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edən heyvan və quş adlarının Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dilimizin tarixini öyrənmək üçün yeni imkanlar açır. Bu sahədə Azərbaycan dilində tədqiqatlar olduqca azdır. Türk dilində vəziyyət Azərbaycan dilinə nisbətən daha yaxşıdır. Belə ki, türk dilində Ş.A.Bozkaplan "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme", Ö.Ceylan "Klassik Türk Şiiri'nde Turna'ya Dair", A.D.Abik "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", Y.Torun "Divanü Lugati't-Türk'ten Türkiye Türkçesi Ağızlarına Deve ile İlgili Söz Varlığı Üzerine", A.Aydemir "Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk'te Kuşlar", H.Tokyürek "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları", M.Gül "Divanü Lugati't Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme", E.Konur "Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki hayvan İsimleri Üzerine Bir İnceleme" və s. kimi tədqiqat işlərində türk dillərində olan heyvan və quş adları bu və ya digər baxımdan araşdırılmışdır.

Heyvan adları ilə bağlı A.D.Abikin "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları" tədqiqatı özünəməxsusluğu ilə digər tədqiqatlardan seçilir. Belə ki, müəllif bu məqaləsində "Qutadgu bilik"dəki heyvan adlarını müxtəlif tematik qruplara ayırmışdır: "I. Binek hayvanları, yük hayvanları; II. Vahşi hayvanlar; III. Kürk

hayvanları; IV. Kuş, kanatlılar: 1) Gök kuşları; 2) Su kuşları; V. Av hayvanları, yaban hayvanları; VI. Ehli hayvanlar; VII. Sinekler, böcekler, cücüler; VIII. Sürüngenler; IX. Balık” [1, 1-30]. Maraqlı tədqiqatlardan biri də Hacer Tokyüreyə məxsusdur. Müəllif “Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları” adlı məqaləsində bu dildə olan heyvan adlarını 5 tematik qrupa ayırır: “I. Uçan canlılar, kuşlar; II. Dört ayaklı canlılar: 1) Vahşi hayvanlar; 2) Av hayvanları; 3) Ehli hayvanlar; 4) Binek hayvanları; 5) Besi hayvanları; 6) Kemirgen hayvanlar; 7) Dört ayaklı digər hayvanlar; III. Suda yaşayan canlılar; IV. Sürüngen canlılar; V. Digər hayvanlar, böcekler” [11, 225-273]. Türk dillərinin qədim dövrlərindən başlayaraq heyvan adları geniş şəkildə işlənmiş, sonralar onların təsir dairəsi daha da genişlənmiş və kəmiyyəti də xeyli artmışdır. Bu dillərdə işlənən heyvan və quş adlarının bir qismi ümumtürk səciyyəli olub, kiçik fonetik dəyişmələrlə bütün türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində də müşahidə olunur. Heyvan və quş adları dilin lüğət tərkibinin zəruri tərkib hissəsini təşkil edir. Heyvan və quş adlarını bildiren sözlərin tematik qrupları aşağıdakılardır: 1. Heyvanların ümumi adını bildiren sözlər; 2. Ev heyvanlarının adları; 3. Vəhşi heyvanların adları; 4. Suda və quruda yaşayan heyvanların adları; 5. Quş adları; 6. Həşərat adları və s.

Biz bu məqaləmizdə “Ət-töhfə”də və Azərbaycan dilində ortaqlaşdırılan heyvan adlarından bəhs edəcəyik. Hər xalqın dilində, həyat tərzindən, yaşadığı coğrafi arealdan asılı olaraq heyvan və quş adları ilə bağlı sözlər öz əksini tapır. Türk dillərinin lüğət tərkibi heyvan adlarını bildiren sözlərlə zəngindir. Qədim zamanlardan başlayaraq bu günə qədər türk xalqlarının həyatında heyvandarlıq mühüm yer tutmuşdur. Onlar təsərrüfatın heyvandarlıq sahəsi ilə müntəzəm məşğul olmuş, vəhşi heyvanları ovlamış, əhliləşdirmiş və ev heyvanları şəklinə salmışlar. Qədim türklər ev heyvanlarını fərqləndirmək üçün müxtəlif adlar vermişlər ki, bunların da böyük hissəsini ümumtürk xarakterli sözlər təşkil edir.

2. Gəlişmə.

2.1. Ət-töhfə və Azərbaycan türkçəsində eyni fonetik şəkildə istifadə olunan heyvan adları

“Ət-töhfə”də və Azərbaycan dilində eyni – arslan (Ət-töhfə) - arslan, aslan (Azərbaycan) “arslan, aslan”, at (Ət-töhfə) - at (Azərbaycan) “at”, it (Ət-töhfə) - it (Azərbaycan) “it”, laçın (Ət-töhfə) - laçın (Azərbaycan) “laçın”, öküz (Ət-töhfə) - öküz (Azərbaycan) “öküz”, kirpi (Ət-töhfə) - kirpi (Azərbaycan) “kirpi” və s. istifadə olunan heyvan adlarına rast gəldik.

اسد - آرس لَانْ [arslan] – arslan, aslan – “şir”. Türk dillərində qədim zamanlardan işlənən heyvan adlarından biri də aslandır. Türk ədəbi dilində “şir” mənasında *arslan* və *aslan* sözlərindən istifadə olunur. Bu sözlərin Azərbaycan dilinə aid lüğətində izahı belədir: *arslan* – bax “aslan”. Aslan ürəkli – cəsur, igid, heç şeydən qorxmayan [3, 139]; *aslan* - “1. Şir, arslan – Aslanın pələng və bəbirlə məzlələri də var, 2) Qoçaq, igid, qəhrəman mənasında – Aslan yatışından da bəllidir [3, 146]. Bu sözə M.Kaşğarının “Divan”ında *arslan* fonoformasında rast gəlinir və mənası belə izah edilir: “*Arslan* – aslan. Bu, xaqanlara da verilən addır. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: “Alm arslan tutar, küçün sıçğan tutmas = al ilə aslan tutular, güc ilə sıçan da tutulmaz”, (hiylə ib aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç sıçanı da tutmaq olmaz). Bu söz işdə qaba qüvvə ilə deyil, tədbirlə hərəkət etməsi lazım gələndə adamlar haqqında deyilir [5, III c, 358]. Qədim türk dili lüğətində bu sözün *arslan* fonoformasında “1) şir; 2) diş şir” mənalarında işləndiyi qeyd olunur [4, 55].

فرس - آط [at] – at – “at”. *At* sözü pratürk dövründən başlayaraq, ümumtürk termini kimi fəal olmuş və bu fəallığını indi də qorumaqdadır. Klauson bu haqda yazır: “Eski Türkçedən itibaren tarixi və çağdaş lehçələrdə görülür” [7, 441]. ADİL-də *at* sözünün mənaları belədir: *at* - 1) Qoşulan və minilən ev heyvanı. Kəhər *at* nalı neylər?! 2) Uşaqların *at* kimi mindikləri ağac vəs.; *at* – Şahmatda filə bərabər fiqur [3, s. 156]. Ümumiyyətlə, türkün həyatında *at* özünəməxsus yer tutmuşdur. Belə ki, müharibələr zamanı *at* türk igidinin silahdaşı idi, digər zamanlarda isə türklər atdan minik vasitəsi kimi, uzun yolda isə həm də qida vasitəsi kimi istifadə etmişlər. *At* “minik vasitəsi, heyvanı” sözünə tarixdə ilk dəfə Orxon – Yenisey abidələrində rastlayırıq. H. Tokyürek *at* haqqında yazır: “Köktürk kağanlıq yazıtlarında savaq vasitəsi və olağanüstü xüsusiyyətlərə sahib olaraq göstərilən *at*, Hint kultüründə krallığı və üstünlüğü, savaqabilirliyi və verimliliyi simgeler. *At* ayrıca, Çin’de və Orta Asya’da xüsusilə Fergana’da “göksel, ilahi” olaraq qəbul edilir və Toharistan dağlarındakı mağaralarda ilahi atın yaşadığı düşünülür. Türk minyatür sanatında atın maviyə boyanması da belki de bu yüzdendir. Ayrıca Orta Asya destanlarında yer alan göl kenarında *at* kurban etmək de İran, Avesta bağlantılıdır” [11, 253]. M.Kaşğarının

“Divan”ında *at* sözünə müasir dil ilə eyni mənada rast gəlinir. Müəllif eyni zamanda bu sözün “kuş kanatın, ər atın = quş qanadı ilə, ər atı ilə” məsəlində işləndiyini qeyd etmişdir [5, 109]. Qədim türk dili lüğətində bu sözə *at* şəklində, eyni mənada təsadüf edirik [4, 65]. Türk dillərində *at* qəbilindən olan heyvan adları sırasında *qatır//katır* sözü də işlənir (*qat(maq)* feilindən törəmişdir). Bu söz bir çox türk abidələrində işlənir [12, 54]. Bu sözə türk və qaqaüz ədəbi dillərində *katır* şəklində rast gəlinir.

2.2. . Ət-töhfə və Azərbaycan türkçəsində kiçik fonetik dəyişmələrlə istifadə olunan heyvan adları
“Ət-töhfə”də və Azərbaycan dilində bəzən də kiçik fonetik dəyişmələrlə quş (Ət-töhfə) - quş (Azərbaycan) “quş”, tülki (Ət-töhfə) - tülkü (Azərbaycan) “tülkü”, boğa (Ət-töhfə) - buğa (Azərbaycan) “buğa”, koyun (Ət-töhfə) - qoyun (Azərbaycan) “qoyun”, kurt (Ət-töhfə) - qurd (Azərbaycan) “qurd”, balıq (Ət-töhfə) - balıq (Azərbaycan) “balıq”, qarğa (Ət-töhfə) - qarğa (Azərbaycan) “qarğa” və s) istifadə olunan heyvan adlarına rast gəldik.

دود - قورط [kurt] - qurd – “qurd, canavar”. Türk xalqlarının dilində qədim zamanlardan işlənən sözlərdən biri də *kurt//qurd* sözüdür. Bu söz türk xalqlarının tarixi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, türk tayfalarının bəzilərində *qurt//kurt* totemi olmuş, onlar *qurdu* öz əcdadları saymış, hətta özlərini *boz qurd* adlandırmışlar. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində”də *qurd* sözünün mənaları belə qeyd olunub: “**Qurd** - canavar. Düşdü qəzadan ora qurdun yolu; Baxdı ki, görsün, quyu boşdur, dolu (A.Səhhət). **Qurd** - yumuşaq bədənli, uzunsov ayaqları olan ayaqsız, sürünərək hərəkət edən kiçik heyvan. Kirpi bostanın qurdlarını yeyib tələf edər (S.S.Axundov) [3, s. 215]. M.Kaşğarının “Divan”ında bu sözə *böri*, *kurt* fonoformalarında rast gəlinir. Müəllif sözlərin izahını belə verib: *böri* – “qurd, canavar. Bu savda da işlənmişdir: “Böri koynsın yeməs = qurd öz qonşusunu yeməz”. Bu söz qonşularına hörmət bəsləməsi tövsiyə olunan adama deyilir” [5, III c, 209]; *kurt* – “soxulcan fəsiləsindən sürüngənlər. Digər türklərin dilində; Oğuzlar “böri”yə, yəni “canavar”a “kurt” deyirlər” [5, I c, 352]. Qədim türk dili lüğətində *kurt* sözünün “canavar” mənasında rast gəlik. Eyni zamanda Qədim türk dili lüğətində *kurt* sözünün M.Kaşğarının dediyi kimi digər türklər tərəfindən işlənən “soxulcan” və soxulcan kimilər” semantikasi da öz əksini tapmışdır [4, 468-469]. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə də *böri* sözü verilmiş, bu sözün “canavar, soxulcan, soxulcankimilər, hörümçək, əqrəb” semantikaları izah olunmuş, birinci mənə yükü kimi “canavar” məzmunu əsas götürülmüşdür. Lakin verilən məlumatlara görə, *canavar* totem olduğuna üçün türklər *qurd//kurt* deməyə ehtiyat etmiş və onu *böri* adlandırmışlar [12, 219-220].

سماك - بالق [balıq] - balıq – “balıq”. Türk dillərində işlənən qədim heyvan adlarından biridir. ADİL-də *balıq* sözünə “1) Qəlsəmə ilə tənəffüs edən, temperaturu dəyişən, üzgəclə hərəkət edən su heyvanı. Siyənək balığı. 2) Oturaq kənd, qəsəbə, abad tikili qrupu [3, s. 214]. M.Kaşğarının “Divanı”nda *balıq* sözünün izahı belədir: “Bu məsələdə də işlənmişdir: “balıq suvda, közi taştın = balıq suda olsa da, gözü dışarıdadır, yəni qurudadır”. Bu söz bir şeyi bilib, özünü bilməzliyə vuran adam haqqında deyilir” [5, I c, 380]. Bundan başqa M.Kaşğarının əsərində *balıq* sözünün “şəhər, qala”, “çamur” kimi mənalarını da görmək mümkündür [5, I c, 380]. Qədim türk dili lüğətində bu sözə *balıq*, *balıq* fonoformalarında rast gəlinir [4, 80].

قازغا - غراب [karga] - qarğa – “qarğa”. Bu söz türk ədəbi dilində *karga* fonoformasıdır. Bu sözün ADİL-də izahı belə verilib: “Leş və böcəklərlə qidalanan iri, döşü boz qara quş” [3, 57]. M.Kaşğarının “Divanı”nda “qarğa” ilə bağlı *çumğuk//çumuk*, *karğa*, *yanqan* kimi sözlərə rast gəlinir. Müəllif burada hərf düşümündən danışarkən yazır: “İsimlərdə və feillərdə hərəkətin davam etdiyinə dair bəlgə varsa, sözün ortasındakı ğ hərfini oğuzlar da, qıpçaqlar da atırlar. İsimlərə dair misal: türklər ala qarğaya «çumğuk», digərləri «çumuk» deyirlər” [5, I c, 107]. M.Kaşğarının “Divanı”nda *qarğa* ilə bağlı sözlərin izahı belə qeyd olunub: *çumğuk* – “ayağı, başı qızılı rəngdə, qanadında ağ tük olan qarğa. Oğuzlar ğ ğ-ni ataraq “çumuk” deyirlər”; *karğa* – “qarğa. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: “Karğa karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar = qarğanın qocasını kim tanıya bilər, insanın içindəkini kim tapa bilər” [5, I c, 420]; *yanqan* – “Yalnız başı ağ olan alaca qarğa” [5, III c, 325]. Qədim türk dili lüğətində (DTS) “qarğa” sözü ilə bağlı *çomğuş*, *çomuq*, *qarğa* sözlərinin işləndiyini görürük. DTS-də işlənən *çomğuş*, *çomuq* sözlərinin hər ikisi “quş, qarğa, anqut” mənasındadır. DTS-ə görə digər qədim bir türkdilli abidədə *qara çomğuk sözü* də işlənmişdir ki, bu da “qara qarğa, anqut” mənalarını verir DTS-də bu sözə Azərbaycan ədəbi dilində istifadə edilən şəkildə - *qarğa* fonoformasında rast gəlinir [4, 153; 423; 426].

3. Sonuç

“Ət-töhfə” və Azərbaycan Türkçəsinin müqayisəli araşdırılması, onlar arasında ortaq istifadə olunan heyvan adlarını müəyyən etməyə imkan verdi. “Ət-töhvə”də işlənən sözlərin 10%i heyvan adlarının payına düşür. Maraqlıdır ki, bütün bu sözlərə həm Ət-töhfə”də, həm də Azərbaycan Türkçəsində eyni mənada, eyni fonoformada və ya kiçik fonetik dəyişmələrlə rast gəlinir. Bu da Qıpçaqların Azərbaycan Türkçəsinin inkişafında özünəməxsus bir rol oynadığının göstəricisidir.

KAYNAKÇA

1. Abik A.D. Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları // Journal of Turkish Studies Festschrift in Honor of Cem Dilçin I, Harvard, Volume 33/1. 2009 s. 1- 32.
2. Aydemir A. Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk'te Kuşlar//The Journal Of Academic Social Science Studies. 2013, s 271-297.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006), 4 cildde. Bakı: Şərq-qərb, I c. - 740 s.; II c. - 791s.; III c. – 671 s.; IV c. – 709 s.
4. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Шербак. Ленинград, 1969, 676 с.
5. Əskər R. Mahmut Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cilddə. Bakı: Ozan, 2006, I c -515 s.; II c - 400s.; III c - 400s.; IV c - 752s.
6. كتاب التحفه-الزكيمتى اللغه-التركيه. Türkiyə, İstanbul. Beyazıt kitabxanası, Veliyüddin Əfəndi adına əlyazmalar bölməsi № 3092.
7. Klauson G. Eski Türkçe Üzerine Üç Not // TDAYB, 1967, s 19-37.
8. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Наука, 1975, 356 с.
9. Seyidova V. Zoonimlər (Fransız və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 199 s.
10. Шербак А.М. Названия домашних и диких животных в тунгусо-маньчжурских языках//Историческое развитие лексики тюркских языках. Москва,1961, 82-172 с.
11. Tokyürek H. Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları// Journal of Türklük Bilimi Arastirmalari. Vol. 18, 2013, s. 221-281.
12. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: MBM, 2008, 354 s.